

CHARAKA SAMHITA. PART I, CHAPTERS 19–20 /
TRANSLATION FROM SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTARIES BY D. BURBA

Dmytro Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

The publication presents the first Ukrainian translation of the nineteenth and twentieth chapters of the first part of the fundamental Sanskrit treatise on Ayurveda (traditional Indian medicine) *Charaka Samhita*. (For previous chapters, see three previous issues of the journal “Eastern World”, issues 2–4 for 2024, and issues for 2017). The text was most likely written in the 1st century CE. The translation is of great importance for acquaintance of the Ukrainian readers with medical conceptions and life of Ancient India.

In the nineteenth chapter the author of the *Charaka Samhita* lists all the diseases known to him. The list is organized according to the number of varieties of a given ailment. Then it is explained which diseases were meant. In Ayurveda, the main cause of disorders is considered to be an imbalance of three *doshas* which are similar to the humors mentioned in Hippocrates writings. In the natural state, the *doshas* ensure the normal functioning of the body but when out of balance they cause diseases. “Just as a bird cannot escape its own shadow even if it flies all day, so too do all diseases fall outside the *vata*, *pitta*, and *kapha*” categories. An exception is made for those diseases whose cause is obvious: trauma, etc.

The twentieth chapter begins where the previous chapter ends: “There are four types of diseases: exogenous and caused by *vata*, *pitta*, *kapha*”. In addition to various visible injuries the first type also includes black magic, curses and possession by evil spirits. The locations of the various *doshas* are listed. It is said that there are 80 *vata* type disorders, 40 *pitta* type diseases, and 20 *kapha* type diseases. The signs of the pathological effect on the body of each vitiated *dosha* are given and the methods by which it can be brought to a normal state are explained.

Keywords: antiquity; Ayurveda; Charaka; India; samhita; Sanskrit; therapy; translation

ЧАРАКА-САМГІТА. РОЗДІЛ I, ГЛАВИ 19–20 /
ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРИ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікувати переклад одного з трьох засадничих трактатів аюрведи (традиційної індійської медицини) “Чарака-самгіта”. Цей номер журналу знайомить читача з главами 19 і 20 першого розділу. За винятком підсумкових віршів, що містять перелік змісту глав, і кількох віршів із поміткою “І ще”¹ текст глав прозовий.

У назву невеличкої дев’ятнадцятої глави винесені її перші слова, але насправді в ній автор “Чарака-самгіти” перелічує всі відомі йому захворювання. Перелік упорядкований у дещо дивний спосіб – за кількістю: “Вісім різновидів абдомінальних хвороб, вісім розладів сечовидільної системи <...> сім шкірних хвороб, сім видів гнійників <...> шість видів діареї, шість порушень перистальтики” і т. д. Потім розшифровується, про які саме хвороби йшлося.

Уся будівля вчення аюрведи зведена на фундаменті концепції трьох дош – умовляючих субстанцій (фізіологічного повітря, фізіологічного вогню і слизу), подібних до гуморів, що згадуються в працях Гіппократа. У природному стані доші забезпечують нормальне функціонування організму, тоді як при розбалансуванні спричи-

няють хвороби. “Як птах не може втекти від своєї тіні, хоч би й літав весь день, так і всі захворювання, що виникають через порушення рівноваги власних тканин [тіла пацієнта], не виходять за межі [категорій] *вата*, *нітта* й *канха*”, – сказано в п’ятому вірші цієї глави. Але в наступному вірші робиться виняток для тих хвороб, причина яких є очевидною: травмування тощо.

Двадцята глава починається з того, чим закінчувалася попередня глава: “Є чотири [типи] хвороб: екзогенні й спричинені [дошами] *вата*, *нітта*, *канха*”. До першої категорії, крім різноманітних видимих травм, зараховані також чорна магія, прокляття та одержимість злими духами. У сьомій главі провина за появу не тільки психічних і соматичних розладів, а й навіть тих хвороб, які викликані вітром, вогнем, травмами й т. д., покладалася на людський розум (як твердить народна мудрість, “За дурною головою і ногам горе”). У главі 20 теж сказано, що провокування екзогенних і ендогенних хвороб стається через “прогріх проти мудрості”. Також патогенним фактором названо “плин часу” (очевидно, тут йдеться про вікові захворювання).

Перераховані місця локалізації різних дош. Наприклад, головним місцем перебування доші *вата* (фізіологічного повітря) вважається товста кишка. Це зрозуміло, оскільки з неї виходять гази, однак причина зарахування стоп до вмістилищ фізіологічного повітря не дуже очевидна. Можливо, річ у тім, що давні індійці вважали вітер відповідальним за будь-який рух (навіть за рух зірок²), а людина ходить саме ногами.

У главі 20 хвороби згруповані за дошами: 80 розладів типу *вата*, 40 захворювань типу *нітта* та 20 захворювань типу *канха*. Названі ознаки патологічного впливу на організм кожної розбурханої доші й методи, якими її можна привести до нормального стану.

Санскритський текст транслітеровано із семитомного видання “Agniveśa’s Caraka Saṃhita. Text with English Translation & Critical Exposition based on Cakrapāṇi Datta’s Āyurveda Dīpikā by Dr. Ram Karan Sharma and Vaidya Bhagwan Dash” (Varanasi, 2008); нумерація віршів відповідає цьому виданню. Однак ми уніфікували вживання літери *m* у тих словах, де санскритський правопис дозволяє два орфографічних варіанти (наприклад, *saṃdeha* й *sandeha*), а також ліквідували ігнорування в кількох переліках санскритського правила *сандгі* (див. примітку до вірша 20.11). Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Burba 2018]. Переклад тих назв хвороб, які ми не знайшли в словниках, взятий із видань [Charaka Saṃhita... 1949] і [Agniveśa’s Caraka Saṃhita 2008].

Розділ I. Загальні положення (sūtrasthāna)

Глава 19. Вісім абдомінальних [хвороб] (aṣṭodaṛṭya)

- 1 athāto ’ṣṭodaṛṭyam adhyāyam vyākhyāsyāmaḥ ||
Тепер викладатимемо главу “Вісім абдомінальних [хвороб]”.
- 2 iti ha smāha bhagavān ātreyaḥ ||
Так сказав Бгагаван³ Атрея.
- 3 iha khalv aṣṭāv udarāṇi aṣṭau mūtrāghātāḥ aṣṭau kṣīra-doṣāḥ aṣṭau reto-doṣāḥ
sapta kuṣṭhāni sapta piḍakāḥ sapta visarpāḥ ṣaḍ aṭīsārāḥ ṣaḍ udāvartāḥ
pañca gulmāḥ pañca plīha-doṣāḥ pañca kāsāḥ pañca śvāsāḥ pañca hikkāḥ pañca
trṣṇāḥ pañca chardayaḥ pañca bhaktasyānaśana-sthānāni pañca śiro-rogaḥ pañca hṛd-
rogaḥ pañca pāṇḍu-rogaḥ pañconmādāḥ
catvāro ’pasmārāḥ catvāro ’kṣi-rogaḥ catvāraḥ kaṇa-rogaḥ catvāraḥ pratiśyāyāḥ
catvāro mukha-rogaḥ catvāro grahaṇī-doṣāḥ catvāro madāḥ catvāro mūrccḥāyāḥ catvāraḥ
śoṣāḥ catvāri klaibyāni
trayaḥ śophāḥ trīni kilāsāni trividhaṃ lohitapittam

dvau jvarau dvau vranau dvāv āyāmau dve grdhraśyau dve kāmāle dvi-vidham
 āmaṃ dvi-vidham vāta-raktaṃ dvi-vidhāny arśāmsi
 eka ūru-stambhaḥ ekaḥ saṃnyāsaḥ eko mahā-gadaḥ
 viṃśatiḥ krimi-jātayaḥ viṃśatiḥ pramehāḥ, viṃśatir yoni-vyāpadaḥ
 ity aṣṭa-catvāriṃśad rogādhikaraṇāny asmin saṃgrahe samuddiṣṭāni ||

Воістину, [є] вісім різновидів абдомінальних [хвороб], вісім розладів сечовидільної системи, вісім негараздів з утворюванням молока, вісім негараздів з утворюванням сперми; сім шкірних хвороб, сім видів гнійників, сім бешихоподібних захворювань; шість видів діареї, шість порушень перистальтики; п'ять пухлин у черевній порожнині, п'ять хвороб селезінки, п'ять видів кашлю, п'ять видів задишки, п'ять видів гикавки, п'ять видів [патологічної] спраги, п'ять видів блювоти, п'ять станів відмови від їжі, п'ять хвороб голови, п'ять хвороб серця, п'ять видів анемії, п'ять видів божевілля; чотири види епілепсії, чотири хвороби очей, чотири хвороби вуха, чотири види застуди, чотири хвороби рота, чотири хвороби тонкого кишківника, чотири типи сп'яніння, чотири види втрати свідомості, чотири види змарнілості, чотири види [статевого] безсилля; три набряки, три види прокази, три види крововиливів; два види лихоманки, два види ран, два види судом, два види ішіасу, два види жовтяниці, два види нетравлення, ревматизм двох видів, геморої двох видів; один параліч стегна, одна кома, одна “велика недуга”; двадцять видів паразитів, двадцять захворювань сечовивідних шляхів, двадцять гінекологічних розладів. Так у цьому переліку наведено сорок вісім найменувань хвороб.

4 eṭāni yathoddeśam abhinirdeksyāmaḥ
 aṣṭāv udarāṅṅīti vāta-pitta-kapha-sannipāta-plīha-baddha-cchidr-adaḥkodarāṅṅī
 aṣṭau mūtrāghātā itī vāta-pitta-kapha-sannipātāśmarī-śarkarā-śukra-śonitajāḥ
 aṣṭau kṣīra-dośā itī vaivarṇyaṃ vaigandhyaṃ vairasyaṃ paicchilyaṃ phenasaṅghāto raukṣyaṃ gauravam atisnehaś ca
 aṣṭau reto-dośā itī tanu śuṣkaṃ phenilam aśvetam pūty atipicchalam anyadhātūpahitam avasādi ca

Пояснимо їх за порядком перерахування.

Вісім абдомінальних [хвороб] – це [спричинені дошами] *vata*, *pitma*, *kanxa* чи сукупним [впливом всіх трьох дош], хвороба селезінки, кишкова непрохідність, перфорація шлунково-кишкового тракту, накопичення рідини в черевній порожнині. Вісім розладів сечовидільної системи – це [спричинені дошами] *vata*, *pitma*, *kanxa* чи сукупним [впливом всіх трьох дош], утворення каменів, утворення піску, пов'язані зі спермою, пов'язані з кров'ю [в сечі]. Вісім негараздів з утворюванням молока – це зміна кольору, неприємний запах, неприємний смак, слиз, пінистість, знежирення, важкість і надмірна жирність. Вісім негараздів з утворюванням сперми – це розрідженість, знежирення, пінистість, брак білизни, сморід, надмірний слиз, змішаність з іншими біологічними речовинами й осад.

sapta kuṣṭhāṅṅīti kapālodumbara-maṅḍala-rṣyajihva-puṅḍarīka-sidhma-kākaṅṅāni
 sapta piḍakā itī śarāvīkā kacchapīkā jālinī sarṣapy alajī vinatā vidradhī ca
 sapta visarpā itī vāta-pitta-kaphāṅṅni-kardamaka-granthi-sannipātākhyāḥ

Сім шкірних хвороб – це [ті, назви яких пов'язані] з черепом, гроноподібним фікусом, колом, оленячим язиком, лотосом, плямами і насінням абрусу молитовного. Сім видів гнійників – це кратероподібна виразка, карбункул, крибриформна пухлина, фурункули, аладжі⁴, заглиблений у спину чи живіт гнійник, що супроводжує діабет, та абсцес. Сім бешихоподібних захворювань – це названі за [дошами] *vata*, *pitma*, *kanxa*, за вогнем, гряззю, вузлами, за сукупним [впливом всіх трьох дош].

ṣaḍ atīsārā itī vāta-pitta-kapha-sannipāta-bhaya-śokajāḥ
 ṣaḍ udāvartā itī vāta-mūtra-purīṣa-śukra-cchardi-kṣavathujāḥ

Шість видів діареї – це спричинені [дошами] *vata*, *pitma*, *kanxa* чи сукупним [впливом всіх трьох дош], страхом і горем. Шість видів порушень перистальтики –

це спричинені стримуванням [природних позивів, а саме]: до вивільнення кишкових газів, сечовипускання, дефекації, сім'явипорскування, блювоти, чханья.

rañca gulmā iti vāta-pitta-kapha-sannipāta-śoṇitajāḥ
 rañca plīha-doṣā iti gulmair vyākhyātāḥ rañca kāsā iti vāta-pitta-kapha-kṣata-kṣayajāḥ
 rañca śvāsā iti mahordhva-cchinna-tamaka-kṣudrāḥ
 rañca hikkā iti mahatī gambhīrā vyapetākṣudrāñajā ca
 rañca tṛṣṇā iti vāta-pittāma-kṣayopasargātmikāḥ
 rañca chardaya iti dviṣṭārtha-samyogajā vāta-pitta-kapha-sannipātodrekotthās ca
 rañca bhaktasyānaśana-sthānānīti vāta-pitta-kapha-sannipāta-dveṣāḥ
 rañca śīro-rogaḥ iti pūrvoddeśam abhisamasya vāta-pitta-kapha-sannipāta-krimijāḥ
 rañca hṛd-rogaḥ iti śīro-rogaḥ vyākhyātāḥ
 rañca pāṇḍurogā iti vāta-pitta-kapha-sannipāta-mṛd-bhakṣaṇajāḥ
 rañconmādā iti vāta-pitta-kapha-sannipātāgantunimittāḥ

П'ять пухлин у черевній порожнині – це породжені [дошами] *вата*, *нітта*, *капха* чи сукупним [впливом усіх трьох дош], а також кров'ю. П'ять хвороб селезінки – це ті, [причини яких] описані пасажем про пухлини в черевній порожнині. П'ять видів кашлю – це породжені [дошами] *вата*, *нітта*, *капха*, виразками в дихальних шляхах та сухотами. П'ять видів задишки – це сильна, верхня, переривчаста, астматична, незначна. П'ять видів гикавки – це сильна, глибока, періодична, незначна, спричинена їжею. П'ять видів [патологічної] спраги – це ті, що за своєю природою [спричинені дошами] *вата* й *нітта*, неперетравленою їжею, виснаженням і вторинними ускладненнями. П'ять видів блювоти – це породжена контактом [органів чуття] з неприємними об'єктами й викликана надлишком [дош] *вата*, *нітта*, *капха* або сукупним [впливом всіх трьох дош]. П'ять станів відмови від їжі – це [викликані дошами] *вата*, *нітта*, *капха* чи сукупним [впливом всіх трьох дош], а також відразую. П'ять хвороб голови – це вже описані раніше⁵ ті, що породжені [дошами] *вата*, *нітта*, *капха* чи сукупним [впливом всіх трьох дош], а також паразитами. П'ять хвороб серця пояснюються так само, як хвороби голови. П'ять видів анемії – це породжені [дошами] *вата*, *нітта*, *капха* чи сукупним [впливом всіх трьох дош], а також поїданням глини⁶. П'ять видів божевілля – це ті, причина яких у [дошах] *вата*, *нітта*, *капха* чи в сукупності [всіх трьох дош], а також у зовнішніх інцидентах.

catvāro 'pasmārā iti vāta-pitta-kapha-sannipāta-nimittāḥ
 catvāro 'kṣirogāś catvāraḥ kaṇa-rogaś catvāraḥ pratiśyāyāś catvāro mukha-rogaś
 catvāro grahaṇī-doṣāś catvāro madāś catvāro mūrcchāyā ity apasmārair vyākhyātāḥ
 catvāraḥ śoṣā iti sāhasa-saṃdhāraṇa-kṣaya- viśamāśanaajāḥ
 catvāri klaibyanīti bījopaghātād dhvajabhaṅgāḥ jarāyāḥ śukra-kṣayāś ca

Чотири види епілепсії – це ті, причина яких у [дошах] *вата*, *нітта*, *капха* чи в сукупності [всіх трьох дош]. Чотири хвороби очей, чотири хвороби вуха, чотири види застуди, чотири хвороби рота, чотири хвороби тонкого кишківника, чотири типи сп'яніння, чотири види втрати свідомості пояснюються так само, як епілепсія. Чотири види змарнілості – це породжені перенапруженням, стримуванням природних позивів, виснаженням і нерегулярним харчуванням. Чотири види [статевого] безсилля – це ті, що від порушення вироблення сімені, еректильної дисфункції, старості та виснаження сперми.

trayaḥ śothā iti vāta-pitta-śleṣma-nimittāḥ trīṇi kilāsānīti rakta-tāmra-śuklāni
 trividham lohita-pittam iti ūrdhva-bhāgam adho-bhāgam ubhaya-bhāgam ca

Три набряки – це ті, причина яких у [дошах] *вата* й *нітта* та в слизі. Три види прокази – це червона, мідна й біла. Три види крововиливів – це [ті, що вражають] верхню частину [тіла], нижню частину [тіла], обидві частини [тіла].

dvau jvarāv iti uṣṇābhiprāyaḥ śīta-samutthāś ca śītābhiprāyaś coṣṇa-samutthāḥ
 dvau vranāv iti nijaś cāgantujaś ca dvāv āyāmāv iti bāhyaś cābhyantaraś ca
 dve gṛdhrasyāv iti vātād vātakaphāś ca dve kāmāle iti koṣṭhāśrayā śākhāśrayā ca

dvi-vidham āmam iti alasako visūcikā ca dvi-vidhaṃ vāta-raktam iti gambhīram uttānaṃ ca

dvi-vidhāny arśāmsīti śuṣkāny ādrāṇi ca

Два види лихоманки – це та, що виникає від холоду, [а в пацієнта] – бажання тепла, і та, що виникає від спеки, [а в пацієнта] – бажання прохолоди. Два види ран – це вроджені і набуті. Два види судом – це зовнішні і внутрішні. Два види ішіасу – це від [доші] *vata* і від [доші] *vata* й *kapcha*. Два види жовтяниці – це локалізована в нутрощах і периферійна. Два види нетравлення – це кишковий застій і гастроентерит. Ревматизм двох видів – це глибоко вкорінений і поверховий. Геморой двох видів – це сухий і вологий.

eka ūru-stambha ity āma-tridoṣa-samutthaḥ

ekaḥ samnyāsa iti tridoṣātmako manaḥ-śarīrādhiṣṭhānaḥ

eko mahā-gada iti atattvābhiniveśaḥ

Один параліч стегна виникає від токсинів⁷ та трьох гуморальних розладів. Одна кома має природу [розладу] трьох дош і гніздиться в тілі й розумі. Одна “велика недуга” – це прив’язаність до нереального.

viṃśatiḥ kṛmi-jātaya iti yūkā pipīlikāś ceti dvi-vidhā bahir-malajāḥ

keśādā lomādā lomadvīpāḥ saurasā audumbarā jantumātaraś ceti ṣaṭ śoṇitajāḥ

antrādā udarāveṣṭā hṛdayādāś curavo darbha-puṣpāḥ saugandhikā mahā-gudāś ceti sapta kaphajāḥ

kakerukā makerukā lelihāḥ saśūlakāḥ saukurādāś ceti pañca purīṣajāḥ

Двадцять видів паразитів такі: два – воші й кліщі – з’являються від зовнішнього бруду; шість – кешяда, ломада, ломадвіпа, саураса, аудумбара й джантуматара – з’являються в крові; сім видів – антрада, ударавешта, гридаяда, чуру, дарбга-пушпа, саугандгіка й мага-гуда – з’являються в слизі; какерука, макерука, леліга, сашюлака й саусурада – ці п’ять з’являються у фекаліях⁸.

viṃśatiḥ pramehā ity udaka-mehaś cekṣubālikārāsa-mehaś ca sāndra-mehaś ca sāndra-prasāda-mehaś ca śukla-mehaś ca śukra-mehaś ca śīta-mehaś ca śanair-mehaś ca sikatā-mehaś ca lālā-mehaś ceti daśa śleṣma-nimittāḥ

kṣāra-mehaś ca kāla-mehaś ca nīla-mehaś ca lohita-mehaś ca mañjiṣṭhā-mehaś ca haridrā-mehaś ceti ṣaṭ pitta-nimittāḥ

vasā-mehaś ca majjā-mehaś ca hasti-mehaś ca madhu-mehaś ceti catvāro vāta-nimittāḥ iti viṃśatiḥ pramehāḥ

Двадцять захворювань сечовивідних шляхів такі: водяниста сеча, сеча, схожа на сік цукрової тростини, густа сеча, густа сеча, яка стає прозорою при відстоюванні, біла сеча, сперматурія, холодна сеча, уповільнене сечовипускання, зерниста сеча, піурія – це десять, причиною яких є слиз; лужна сеча, чорна сеча, синювата сеча, червона сеча, сеча кольору марени серцелистої, сеча кольору куркуми – це шість, причиною яких є [доша] *nimta*; масна сеча, сеча кольору кісткового мозку, “слоняча сеча”, солодка сеча – це чотири, причиною яких є [доша] *vata*. Це двадцять захворювань сечовивідних шляхів.

viṃśatir yoni-vyāpada iti vātikī paittikī śleṣmikī sānnipātikī ceti catasro doṣajāḥ

doṣa-dūṣya-samsarga-prakṛti-nirdeśair avasiṣṭāḥ ṣoḍaśa nirdiśyante tadyathā rakta-yoniś cārajaskā cācaraṇā cāticaraṇā ca prākcarāṇā copaplutā ca pariplutā codāvartinī ca kaṛṇinī ca putraghnī cāntarmukhī ca sūcīmukhī ca śuṣkā ca vāminī ca ṣaṇḍhayoniś ca mahā-yoniś ceti viṃśatir yonivyāpado bhavanti

kevalaś cāyam uddeśo yathoddeśam abhinirdiṣṭo bhavati

Двадцять гінекологічних проблем такі: чотири, породжені дошами *vata*, *nimta*, *kapcha* чи сукупним [впливом усіх трьох дош]. Решта шістнадцять називаються з урахуванням дош і характеру патології, а саме: менорагія, аменорея, грибоквий кольпіт, хронічний вагініт, дефлоративний вагініт, лейкорея, гострий вагініт, дисменорея,

ендоцервіцит, викидень, виворіт матки, кольпостеноз, кольпоксероз, витікання сперми з піхви, псевдоматка, випадання матки⁹. Це двадцять гінекологічних проблем.

Отже, це є повний перелік, поданий так, як [ці групи хвороб подав попередній стислий] перелік.

5 sarva eva nijā vikārā nānyatra vāta-pitta-kaphebhya nirvartante
yathā hi śakuniḥ sarvaṃ divasaṃ api paripatan svāṃ chāyāṃ nātivartate tathā svadhātu-vaiṣamya-nimittāḥ sarve vikārā vāta-pitta-kaphān nātivartante
vāta-pitta-śleṣmaṇāṃ punaḥ sthāna-saṃsthāna-prakṛti-viśeṣān abhisamīkṣya tad-ātmaḥ api ca sarva-vikārāṃs tān evopadiśanti buddhimantaḥ ||

Усі ендogenous захворювання виявляються не чим іншим, як [розбалансованими дошами] *vata*, *nitta* й *kapha*. Як птах не може втекти від своєї тіні, хоч би й літав весь день, так і всі захворювання, що виникають через порушення рівноваги власних тканин [тіла пацієнта], не виходять за межі [категорій] *vata*, *nitta* й *kapha*. Ретельно дослідивши специфіку розташування, симптомів та характеру, знов-таки, [дош] *vata*, *nitta* й слизу, мудрі [лікарі] визначають усі захворювання як такі, що мають саме цю природу.

bhavataś cātra

І ще:

6 sva-dhātu-vaiṣamya-nimittajā ye vikāra-saṃghā bahavaḥ śarīre |
na te pṛthak pitta-kaphānilebhya āgantavas tv eva tato viśiṣṭāḥ ||

Ті численні групи захворювань у тілі, що виникають через порушення рівноваги власних тканин [тіла пацієнта], не [виникають] без [дисбалансу] пітти, капхи й [тілесного] повітря – але екзогенні, звісно, відмінні.

7 āgantur anveti nijaṃ vikāraṃ nijas tathāgantum api pravṛddhaḥ |
tatrānubandhaṃ prakṛtiṃ ca samyag jñātvā tataḥ karma samārabheta ||

[Буває, що] екзогенне захворювання наслідують¹⁰ ендogenous, тоді як посилене ендogenous [має такі ознаки, як] екзогенне. Тому хай [лікар] візьметься за лікування, правильно зрозумівши природу [захворювання] і вторинні ускладнення.

tatra ślokaḥ

Підсумкові вірші

9 viṃśakāś caikakāś caiva trikāś cuktās trayas trayāḥ |
dvikāś cāṣṭau catuṣkāś ca daśa dvādaśa pañcakāḥ ||

Сказано про три [хвороби], що мають по двадцять [варіацій], і [про ще три], що мають лише одну, і про три, що мають по три [варіації], про вісім із двома [варіаціями], про десять – із чотирма, про дванадцять – із п'ятьма;

10 catvāraś cāṣṭakā vargāḥ ṣaṭkau dvau saptakāś trayāḥ |
aṣṭodarīye rogāṇāṃ rogādhyāye prakāśitāḥ ||

про групи із чотирьох хвороб – з вісьмома [варіаціями], з двох – із шістьма, з трьох – із сімома. [Це] висвітлено в присвяченій хворобам главі “Вісім абдомінальних хвороб”.

ity agniveśa-kṛte tantre caraka-pratisaṃskṛte śloka-sthāne 'ṣṭodarīyo nāmonaviṃśo 'dhyāyaḥ ||

Так у трактаті Агнівеші, відтвореному Чаракую, у розділі “Загальні положення” [закінчується] без одного двадцята глава, що має назву “Вісім абдомінальних [хвороб]”.

Глава 20. Великий [перелік] хвороб (mahā-roga)

1 athāto mahā-rogādhyāyaṃ vyākhyāsyāmaḥ ||

Тепер викладатимемо главу “Великий [перелік] хвороб”.

2 iti ha smāha bhagavān ātreyaḥ ||

Так сказав Бгагаван Атрея.

3 catvāro rogā bhavanti āgantu-vāta-pitta-śleṣma-nimittāḥ
teṣāṃ caturṇām api rogāṇām rogatvam eka-vidhaṃ bhavati ruk-sāmānyāt
dvi-vidhā punaḥ prakṛtir eṣām āgantu-nija-vibhāgāt
dvi-vidhaṃ caiṣām adhiṣṭhānaṃ manaḥ-śarīra-viśeṣāt
vikārāḥ punar aparisaṃkhyeyāḥ prakṛty-adhiṣṭhāna-liṅgāyatana-vikalpa-viśeṣā-
parisaṃkhyeyatvāt ||

Є чотири [типи] хвороб: екзогенні й спричинені [дошами] *vata*, *nitta*, *kapha*. Через [таку] однакову [проблему, як] нездужання, вид тих чотирьох типів хвороб є один – “недуга”¹¹. Далі: через розмежування екзогенного та ендогенного природа цих [хвороб] двох видів. І локалізація цих [хвороб] теж двох видів – через різницю між розумом і тілом. Через незліченність варіативних відмінностей у природі, локалізації, симптомах та етіології [можна сказати, що] захворювання, знов-таки, незліченні.

4 mukhāni tu khalvāgantora nakha-daśana-patanābhicārābhiśāpābhiṣaṅgābhighāt
a-vyadha-bandhana-veṣṭana-pīḍana-rajju-dahana-śastrāśani-bhūtopasargādīni
nijasya tu mukhaṃ vāta-pitta-śleṣmaṇām vaiṣamyam ||

Але причини екзогенної [хвороби], воістину, такі: [чийсь] кігті, зуби, падіння, чорна магія, прокляття, одержимість злими духами, забої, проколи, зв’язування, обмотування, стискання, мотузка, вогонь, зброя, блискавка, інциденти, спричинені духами, тощо. А причина ендогенної [хвороби] – розбалансованість [дош] *vata* й *nitta* та слизу.

5 dvayos tu khalv āgantu-nijayoḥ preraṇam asātmyendriyārtha-samyogaḥ prajñā-
parādhāḥ pariṇāmaś ceti ||

Та насправді провокування обох – екзогенних і ендогенних хвороб [стається через] нездоровий контакт чуттів зі [своїми] об’єктами, прогріх проти мудрості й плин часу.

6 sarve ’pi tu khalv ete ’bhivavṛddhās catvāro rogāḥ parasparam anubadhnanti na
cānyonyena saha sandeham āpadyante ||

Хоча усі ці чотири [типи] розвинутих хвороб справді взаємопов’язані, не відбувається злиття одної з одною.

7 āgantur hi vyathā-pūrvam samutpanno jaghanyaṃ vāta-pitta-śleṣmaṇām vaiṣa-
myam āpādayati

nije tu vāta-pitta-śleṣmāṇaḥ pūrvam vaiṣamyam āpadyante jaghanyaṃ vyathām
abhinirvartayanti ||

Бо екзогенна хвороба, що з’явилася від початку з болем, згодом викликає порушення балансу [дош]: *vatu*, *nittu* й слизу. А ендогенні [хвороби], що від початку з порушенням балансу [дош] – *vatu*, *nittu* й слизу, – згодом викликають біль.

8 teṣāṃ trayāṇām api doṣāṇām śarīre sthāna-vibhāga upadekṣyate tadyathā bastiḥ
purīṣādhānaṃ kaṭiḥ sakthini pādāvasthīni pakvāśayaś ca vāta-sthānāni tatrāpi pakvāśayo
viśeṣeṇa vāta-sthānaṃ

svedo raso lasīkā rudhiram āmāśayaś ca pitta-sthānāni tatrāpy āmāśayo viśeṣeṇa pitta-
sthānaṃ

uraḥ śiro grīvā-parvāṇy āmāśayo medaś ca śleṣma-sthānāni tatrāpy uro viśeṣeṇa
śleṣma-sthānaṃ ||

Розподіл локалізації в тілі цих трьох дош описуватиметься так: сечовий міхур, пряма кишка, гузно, вагіна, ступні, кістки й нижня частина шлунково-кишкового тракту є місцями розташування [доші] *vata* – однак тут нижня частина шлунково-кишкового тракту є головним місцем розташування [доші] *vata*; піт, [тілесний] сік, лімфа, кров і верхня частина шлунково-кишкового тракту є місцями розташування пітти – однак тут верхня частина шлунково-кишкового тракту є головним місцем розташування пітти; грудна клітка, голова, суглоби, шия, верхня частина шлунково-

кишкового тракту й жир є місцями розташування слизу – однак тут грудна клітка є головним місцем розташування слизу.

9 sarva-śarīra-carās tu vāta-pitta-śleṣmāṇaḥ sarvasmiñ chaṛīre kupitākupitāḥ śubhā-śubhāni kurvanti

prakṛti-bhūtāḥ śubhāny upacaya-bala-varṇa-prasādādīni

aśubhāni punar vikṛtim āpannā vikāra-samjñakāni ||

I [доші] *vata*, *pitta* й слиз, що рухаються всім тілом збуджені [або] незбуджені, спричиняють в усьому тілі [відповідно] корисні [або] шкідливі [наслідки]. У природному стані – корисні: зростання, силу, здоровий колір обличчя, ясність [сприйняття] тощо, а коли зазнали спотворення – шкідливі, відомі як захворювання.

10 tatra vikārāḥ sāmānyajā nānātmajāś ca | tatra sāmānyajāḥ pūrvam aṣṭodarīye vyākhyātāḥ nānātmajāḥ tv ihādhyāye ’nuvyākhyāsyāmaḥ | tadyathā aśītir vāta-vikārāḥ catvāriṃśat pitta-vikārāḥ viṃśatiḥ śleṣma-vikārāḥ ||

Тут захворювання поділяються на ті, що виникають із загальних [причин], та ті, що виникають із різних індивідуальних [причин]. Тут ті, що виникають із загальних [причин], раніше були описані в главі “Вісім абдомінальних [хвороб]”, а в цій главі ми детально розглянемо ті, що виникають із різних індивідуальних [причин]. Вони такі: вісімдесят розладів [доші] *vata*, сорок розладів пітти, двадцять розладів слизу.

11 tatrādau vāta-vikārān anuvyākhyāsyāmaḥ | tadyathā nakha-bhedaś ca vipādikā ca pāda-śūlaṃ ca pāda-bhraṃśaś ca pāda-suptatā ca vāta-khuḍḍatā ca gulpha-grahaś ca piṇḍikodveṣṭanaṃ ca ḡṛdhrasī ca jānu-bhedaś ca jānu-viśleṣaś coru-stambhaś coru-sādaś ca pāṅgulyaṃ ca

guda-bhraṃśaś ca gudārtiś ca vṛṣaṇākṣepaś ca śepha-stambhaś ca vaṅkṣaṇānāhaś ca śroṇi-bhedaś ca

viḍ-bhedaś codāvartaś ca

khañjatvaṃ ca kubjatvaṃ ca vāmanatvaṃ ca trika-grahaś ca pṛṣṭha-grahaś ca pārśvāvamardaś codarāveṣṭaś ca hrn-mohaś ca hṛd-dravaś ca vakṣa-udgharṣaś ca vakṣa-uparodhaś ca vakṣastodaś ca bāhuśoṣaś ca grīvā-stambhaś ca manyā-stambhaś ca kaṅṭhoddhvamaś ca hanu-bhedaś cauṣṭha-bhedaś cākṣi-bhedaś ca danta-bhedaś ca danta-śaithilyaṃ ca mūkatvaṃ ca vākṣaṅgaś ca kaṣāyāsyatā ca mukha-śoṣaś cārasajñatā ca ghrāṇa-nāśaś ca karṇa-śūlaṃ cāśabda-śravaṇaṃ coccaiḥ-śrutiś ca bādhiryaṃ ca

vartma-stambhaś ca vartma-saṅkocaś ca timiraṃ cākṣi-śūlaṃ cākṣi-vyudāśaś ca bhrū-vyudāśaś ca śaṅkha-bhedaś ca lalāṭa-bhedaś ca śīroruk ca keśa-bhūmi-sphuṭanaṃ cārditaṃ caikāṅga-rogaś ca sarvāṅga-rogaś ca pakṣa-vadhaś ca ākṣepakaś ca daṇḍakaś ca tamaś ca bhramaś ca vepathuś ca jṛmbhā ca hikkā ca viśādaś cātipralāpaś ca raukṣyaṃ ca pārūṣyaṃ ca śyāvāruṇāvabhāsatā cāsvapnaś cānavasthita-cittatvaṃ ca

ity aśītir vāta-vikārā vāta-vikārāṇām aparisaṃkhyeyānām āviṣkṛtatamā vyākhyātāḥ ||¹²

Тут спершу викладатимемо розлади типу *vata*. Вони такі: шарування нігтів, потріскані стопи, біль у стопах, паралітична стопа, оніміння стоп, клишоногість, скутість гомілковостопного суглоба, судоми в литках, ішіас, варусна деформація колінних суглобів, вальгусна деформація колінних суглобів, параліч стегна, атрофія стегна, параплегія; випадання прямої кишки, біль у прямій кишці, западання мошонки, пріапізм, припухлість у паху, біль у кульшовому суглобі; діарея, порушення перистальтики; кульгавість, горбатість, карликовість, скутість крижів, скутість спини, плевродинія, спазми в животі, брадикардія, тахікардія, емфізематозна пухлина грудної клітки, порушення рухів грудної клітки, колючий біль у грудях, атрофія рук, скутість шиї, кривошия, хрипота, вивих щелепи, тріщини губ, біль в очах, зубний біль, розхитаність зубів, афазія, утруднене мовлення, терпкий присмак у роті, сухість у роті, втрата відчуття смаку, втрата нюху, біль у вусі, шум у вусі, недочування, глухота; опущення верхньої повіки, заворот повіки, темрява [в очах], біль в очах,

тремор очей, посмикування брів; біль у скронях, біль у лобі, біль у черепі, тріщини шкіри голови, параліч обличчя, моноплегія, поліплегія, геміплегія, клонічні судоми, тонічні судоми, непритомність, запаморочення, тремор, позіхання, гикавка, астенія, марення, сухість, шорсткість шкіри, темно-червоний колір обличчя, безсоння, психічний неспокій. Так розказано про ці вісімдесят¹³ розладів типу *vata* як про найпоширеніші з незліченних розладів типу *vata*.

12 sarveṣv api khalv eteṣu vāta-vikāreṣūkṭeṣv anyeṣu cānukṭeṣu vāyor idam ātma-rūpaṃ aparīṇāmi karmaṇaś ca sva-lakṣaṇaṃ
yad upalabhya tad-avayavaṃ vā vimukta-saṃdehā vāta-vikāraṃ evādhyavasyanti kuśalāḥ
tadyathā raukṣyaṃ śaityaṃ lāghavaṃ vaiśadyaṃ gatir amūrtatvam anavasthitatvam ceti vāyor-ātma-rūpāṇi
evaṃ vidhatvāc ca vāyoḥ karmaṇaḥ sva-lakṣaṇam idam asya bhavati taṃ taṃ śarīrāvayavam āviśataḥ
tadyathā sraṃsa-bhraṃsa-vyāsa-saṅga-bheda-sāda-harṣa-tarṣa-kampa-varta-cāla-toda-vyathā-ceṣṭādīni
tathā khara-paruṣa-viśada-suṣirāruṇa-varṇa-kaṣāya-virasa-mukhatva-śoṣa-śūla-supti-saṅkocana-stambhana-khañjatādīni ca vāyoḥ karmāṇi
tair anvitaṃ vāta-vikāraṃ evādhyavasyet ||

Та в усіх цих згаданих захворюваннях типу *vata* та в інших, що не згадані, воістину, наявна ця незмінна сутнісна природа повітря і власна ознака її дії, зрозумівши яку (чи [хоча б] її частину), вільні від сумнівів умілі [лікарі] діагностують захворювання типу *vata*. Сутнісна природа повітря така: шорсткість, холодність, легкість, прозорість, рух, безформність і непосидючість. І через ці характеристики власні ознаки дії повітря, що потрапило в конкретну частину тіла, є такими: підвивих, вивих, розширення, дотик, пронизливий біль, пониклість, мурашки тілом, спрага, тремор, скручування, рух, поколювання, ломота та [різна] тілесна активність тощо. Також дії повітря – шорсткість, різкість, прозорість, проникливість, почервоніння, терпкий смак, відсутність смаку в роті, змарнілість, нюючий біль, оніміння, скорочення, скутість, кульгавість тощо. Тож нехай [лікар] діагностує [стан], супроводжуваний цими [симптомами], як захворювання типу *vata*.

13 taṃ madhurāmla-lavaṇa-snigdhoṣṇair upakramair upakrameta sneha-svedāsthā-panānuvāsana-nastaḥ karma-bhojanābhyaṅgotsādana-pariṣekādibhir vāta-harair mātrāṃ kālaṃ ca pramāṇīkrtya

tatrāsthāpanānuvāsanaṃ tu khalu sarvatropakramebhyo vāte pradhānatamaṃ manyante bhiṣajāḥ
tad dhyādita eva pakvāśayam anupraviśya kevalaṃ vaikārikaṃ vāta-mūlaṃ chinatti

tatrāvajite 'pi vāte śarīrāntar-gatā vāta-vikārāḥ praśāntim āpadyante yathā vanas-pater mūle chinne skandha-śākhā-praroḥa-kusuma-phala-palāśādīnāṃ niyato vināśas tad-vat ||

Нехай [лікар] лікує його солодкими, кислими, солоними, маслянистими та теплими засобами, що заспокоюють [дошу] *vata*: промасленням, потогоном, клізмою, олійною клізмою, назальною терапією, дієтою, масажем, розтиранням, обливанням тощо – з ретельним урахуванням дози й часу. Але тут при [розладах типу] *vata*, воістину, лікарі вважають найкращими серед усіх засобів клізму й олійну клізму. Бо ж вона, спершу потрапивши в нижню частину шлунково-кишкового тракту, повністю відсікає хворобливий корінь [захворювання типу] *vata*. А при втихомирненні [доші] *vata* стається заспокоєння розладів [типу] *vata* всередині [інших частин] організму – подібно як стовбур, гілки, пагони, квіти, плоди, листя тощо великого дерева [приречені на] певну загибель, коли підрубано корінь.

14 pitta-vikārāṃś catvāriṃśatam ata ūrdhvam anuvyākhyāsyāmaḥ

oṣaś ca ploṣaś ca dāhaś ca davathuś ca dhūmakaś cāmlakaś ca vidāhaś cāntar-dāhaś cāmsa-dāhaś coṣmādhikyam cātisvedaś ca (aṅga-svedaś ca) aṅga-gandhaś cāṅgā-vadaraṇam ca śoṇita-kledaś ca māmsa-kledaś ca tvag-dāhaś ca (māmsa-dāhaś ca) tvag-avadaraṇam ca carmadalanaṃ ca rakta-koṭhaś ca rakta-viṣphoṭaś ca rakta-pittaṃ ca rakta-maṇḍalāni ca haritvatvaṃ ca hāridratvaṃ ca nīlikā ca kākṣā(kṣyā) ca kāmalā ca tiktāsyatā ca lohita-gandhāsyatā ca pūti-mukhatā ca tṛṣṇādhikyam cātṛptiś ca āsya-vipākaś ca gala-pākaś cākṣi-pākaś ca guda-pākaś ca meḍhra-pākaś ca jīvādānaṃ ca tamaḥ-praveśaś ca harita-hāridra-netra-mūtra-varcastvaṃ ca

iti catvāriṃśat pitta-vikārāḥ pitta-vikārāṇām aprisaṃkhyeyānām āviṣkṛtatamā vyākhyātāḥ ||

Далі ми розповімо про сорок захворювань типу *nimta*. Перегрів, опіки, пекуче відчуття, внутрішній жар, випаровування, відрижка кислим, печія, внутрішнє пекуче відчуття, пекуче відчуття в плечах, надмірне нагрівання тіла, надмірне потовиділення, [поганий] запах від частин тіла, [відчуття, ніби] частина тіла розривається [від болю], відторження [некротичних мас] у крові, [некротичне] відторження плоти, пекуче відчуття в шкірі, розтріскування шкіри, сверблячка, кропив'янка, червоні пухирці, схильність до кровотечі, червоні круглі плями, позеленіння [шкіри], пожовтіння [шкіри], темно-сині плями на шкірі, герпес, жовтяниця, гіркий присмак у роті, запах крові з рота, смердючий запах з рота, надмірна спрага, ненажерливість, стоматит, фарингіт, кон'юнктивіт, проктит, уретрит, кровотеча, непритомність, зеленувато-жовте забарвлення очей, сечі та калу. Так розказано про сорок¹⁴ захворювань типу *nimta* як про найпоширеніші з незліченних розладів типу *nimta*.

15 sarveṣv api khalv eteṣu pitta-vikāreṣūkteṣv anyeṣu cānukteṣu pittasyedam ātmārūpam aparīṇāmi karmaṇaś ca sva-lakṣaṇam

yad upalabhya tad-avayavaṃ vā vimukta-saṃdehāḥ pitta-vikāram evādhyavasyanti kuśalāḥ

tadyathā auṣṇyam taikṣṇyam dravatvam anatisneho varṇaś ca śuklārūṇa-varjo gandhaś ca visro rasau ca kaṭukāmlau saratvaṃ ca pittasyātma-rūpāṇi

evaṃ vidhatvāc ca pittasya karmaṇaḥ sva-lakṣaṇam idam asya bhavati taṃ taṃ śarīrāvayavaṃ āviśataḥ

tadyathā dāhausṇya-pāka-sveda-kleda-kottha-kaṇḍū-srava-rāgā yathāsvam ca gandha-varṇa-rasābhinirvartanaṃ pittasya karmāṇi

tair anvitaṃ pitta-vikāram evādhyavasyet ||

Та в усіх згаданих захворюваннях типу *nimta* та в інших, що не згадані, воістину, наявна ця незмінна сутнісна природа пітти й власна ознака її дії, зрозумівши яку (чи [хоча б] її частину), вільні від сумнівів умілі [лікарі] діагностують захворювання типу *nimta*. Сутнісна природа пітти така: теплота, їдкість, рідкий стан, не надмірна маслянистість, колір, відмінний від білого та червоного, запах сирого м'яса, гострий і кислий смак, текучість. І через ці характеристики власні ознаки дії пітти, що потрапила в конкретну частину тіла, є такими: пекуче відчуття, теплота, нагноєння, пітливість, м'якість, гниття, свербіж, рідкі виділення та почервоніння. Також дії пітти – вияви [її] характерного запаху, кольору й смаку. Тож нехай [лікар] діагностує [стан], супроводжуваний цими [симптомами], як захворювання типу *nimta*.

16 taṃ madhura-tikta-kaṣāya-śītair upakramair upakrameta sneha-vireka-pradeha-pariṣekābhyāṅgādibhiḥ pitta-harair mātrām kālam ca pramāṅkṛtya

virecanaṃ tu sarvopakramebhyaḥ pitte pradhānatamaṃ manyante bhiṣajāḥ

tad dhyādita evāmāśayam anupraviśya kevalam vaikārikam pitta-mūlam aparakṣati

tatrāvajite pitte 'pi śarīrāntar-gatāḥ pitta-vikārāḥ praśāntim āpadyante yathāgnau vyapoḍhe kevalam agni-grhaṃ śītī bhavati tadvat ||

Нехай [лікар] лікує його солодкими, гіркими, терпкими й охолоджувальними засобами, що заспокоюють пітту: промасленням, проносним, мазями, обливанням, масажем тощо – з ретельним урахуванням дози й часу. Але при [розладах типу] *nimta* лікарі вважають найкращим серед усіх [засобів] очищення проносним. Бо ж воно, спершу потрапивши у верхню частину шлунково-кишкового тракту, повністю вириває хворобливий корінь [захворювання типу] *nimta*. А при втихомирений пітті стається заспокоєння розладів [типу] *nimta* всередині [інших частин] організму – подібно як все приміщення охолоджується, якщо прибрати з нього вогонь.

17 śleṣma-vikārāṃś ca viṃśatim ata ūrdhvaṃ vyākhyāsyāmaḥ
tadyathā tṛptīś ca tandrā ca nidrādhikyam ca staimityam ca guru-gātratā ca ālasyam
ca, mukha-mādhuryam ca mukha-srāvaśca śleṣmodgiraṇam ca malasyādhikyam ca
balāsakaś āpaktīś ca hrdayopalepaś ca kaṅṭhopalepaś ca dhamanī-prati(vi)cayaś ca gala-
gaṇḍaś cātisthaulyam ca śītāgnitā codardaś ca śvetāvabhāsātā ca śveta-mūtra-netra-
varcastvam ca
iti viṃśatiḥ śleṣma-vikārāḥ śleṣma-vikārāṇām aparisaṃkhyeyānām āviśkṛtatamā
vyākhyātā bhavanti ||

Далі ми розповімо про двадцять “слизових” захворювань. Вони такі: втрата апетиту, сонливість, надмірний сон, відчуття скутості, важкості в кінцівках, млявість, солодкий присмак у роті, слинотеча, відхаркування мокротиння, збільшення кількості відходів організму, відчуття виснаження, нетравлення, відчуття, що мокротиння обволікає серце й горло, судинні проблеми¹⁵, зоб, ожиріння, знижена здатність травлення, кропив’янка, блідий колір обличчя, білуватий відтінок сечі, очей та калу. Так розказано про двадцять “слизових” розладів, які є найпоширенішими з незліченних “слизових” розладів.

18 sarveṣv api khalv eteṣu śleṣma-vikāreṣūktesv anyeṣu cānukteṣu śleṣmaṇa idam
ātma-rūpam aparīṇāmi karmaṇaś ca sva-lakṣaṇam
yad upalabhya tad-avayavam vā vimukta-saṃdehāḥ śleṣma-vikāram evādhyava-
syanti kuśalāḥ
tadyathā sneha-śaitya-śauklya-gaurava-mādhurya-sthairya-paicchilya-mārtsnyāni
śleṣmaṇa ātma-rūpāni
evaṃ vidhatvāc ca śleṣmaṇaḥ karmaṇaḥ sva-lakṣaṇam idam asya bhavati taṃ taṃ
śarīrāvayavam āviśataḥ
tadyathā śvaitya-śaitya-kaṇḍū-sthairya-gaurava-sneha-supti-kledopadeha-bandha-
mādhurya-cīrakāritvāni śleṣmaṇaḥ karmāni
tair anvītam śleṣma-vikāram evādhyavasyet ||

Та в усіх цих згаданих “слизових” захворюваннях і в інших, що не згадані, воістину, наявна ця незмінна сутнісна природа слизу й власна ознака його дії, зрозумівши яку (чи [хоча б] її частину), вільні від сумнівів умілі [лікарі] діагностують “слизове” захворювання. Сутнісна природа слизу така: маслянистість, холодність, білизна, важкість, солодкість, стійкість, слизькість, липкість. І через ці характеристики власні ознаки дії слизу, що потрапив у конкретну частину тіла, є такими: білизна, холодність, свербіж, стійкість, важкість, маслянистість, оніміння, вологість, екскреторні виділення, закупорка, солодкість та повільність дії. Тож нехай [лікар] діагностує [стан], супроводжуваний цими [симптомами], як “слизове” захворювання.

19 taṃ kaṭuka-tikta-kaśāya-tīkṣṇoṣṇa-rūksāir upakramair upakrameta sveda-vamana-
śiro-virecana-vyāyāmādhīḥ śleṣma-harair mātrām kālam ca pramāṇīkṛtya
vamanam tu sarvopakramebhyaḥ śleṣmaṇi pradhānatamaṃ manyante bhiṣajaḥ
tad dhyādita evāmāśayam anupraviśyorogātāṃ kevalam vaikārikam śleṣma-
mūlam ūrdhvam utkṣipati
tatrāvajite śleṣmaṇy api śarīrāntar-gatāḥ śleṣma-vikārāḥ praśāntim āpadyante
yathābhinne kedāra-setau śāli-yava-śaṣṭīkāḍīny anabhiśyandyamānāny ambhasā praśoṣam
āpadyante tadvad iti ||

Нехай [лікар] лікує його прямими, гіркими, терпкими, гострими, гарячими та сухими засобами, що заспокоюють слиз: потогоном, [терапевтичною] блювотою, назальною терапією, фізичними вправами – з ретельним урахуванням дози й часу. Але при “слизових” [розладах] лікарі вважають найкращим серед усіх засобів [терапевтичну] блювоту. Бо ж вона, спершу потрапивши у верхню частину шлунково-кишкового тракту, повністю висмикує хворобливий корінь “слизового” [захворювання]. А при втихомиреному слизі стається заспокоєння “слизових” розладів у середині [інших частин] організму – подібно як непополиті водою рис *шылі*, ячмінь, рис *шауїтіка* тощо засихають, коли проривається насип [навколо] заливного поля.

bhavanti cātra

І ще:

20 rogam ādau parīkṣeta tato 'nantaram auśadham |
tataḥ karma bhiṣak paścā jñāna-pūrgvaṃ samācaret ||

Нехай лікар спочатку діагностує захворювання, після цього – [призначить] ліки, і потім, [вже] маючи попередні знання, починає лікувати.

21 yas tu rogam avijñāya karmāṇy ārabhate bhiṣak |
ary auśadha-vidhāna-jñas tasya siddhir yadrecchayā ||

Але лікар, який береться за лікування, не діагностувавши [як слід] хворобу, [діє неправильно]. Хоч би [він і був] добре обізнаний у методах лікування, успіх у нього [буде хіба що] випадково.

22 yas tu roga-viśeṣa-jñāḥ sarva-bhaiṣajya-kovidāḥ |
deśa-kāla-pramāṇa-jñas tasya siddhir asaṃśayam ||

Однак той, хто вміє розпізнавати конкретні захворювання, розуміється на всіх лікарських засобах та знає правильне місце, час і дозування, [діятиме правильно]. У нього успіх [буде] безсумнівно.

tatra ślokāḥ

Підсумкові вірші.

23 saṃgrahaḥ prakṛtir deśo vikāra-mukham īraṇam |
asaṃdeho 'nubandhaś ca rogāṇāṃ saṃprakāśitaḥ ||

[Тут] висвітлено: короткий виклад, природа, місце, джерело захворювання, фактор ризику, безсумнівність діагнозу, вторинний розлад [після головної] хвороби,

24 doṣa-sthānāni rogāṇāṃ gaṇā nānātma-jāś ca ye |
gūraṃ pṛthak ca doṣāṇāṃ karma cāpariṇāmi yat ||

локалізація дош, перелік конкретних розладів і, одна за одною, різна природа [дош], що походить від [їхньої] сутності, незмінна дія дош

25 pṛthaktvena ca doṣāṇāṃ nirdiṣṭāḥ samupakramāḥ |
samyaṅ mahati rogāṇāṃ adhyāye tattva-darśinā ||

і, окремо [для кожної доші], – рекомендовані засоби лікування хвороб. [Усе це] у великій главі про хвороби належно [описане] тим [мудрецем], що бачить істину.

ity agniveśa-kṛte tantre caraka-pratisaṃskṛte śloka-sthāne mahā-rogādhyāyo nāma viṃśo 'dhyāyah ||

Так у трактаті Агніवेशі, відтвореному Чаракую, у розділі “Загальні положення” [закінчується] двадцята глава, що має назву “Великий [перелік] хвороб”.

samāpto roga-catuṣkaḥ ||

Закінчена четвірка [глав] про хвороби.

¹ Після такого попередження в санскритських трактатах зазвичай стоять вірші, які, імовірно, запозичені з інших джерел або навіть додані до оригінального тексту редакторами.

² Коментуючи твердження Брамагупти (VII ст.) та інших давньоіндійських астрономів про те, що зоряне небо обертається завдяки вітру, Абу Рейхан Біруні зауважує: “Стосовно

вітру, який вони називають джерелом руху, думаю, що <...> люди на власні очі бачать, як вітер, що дме, рухає різні механізми й іграшки з крильми” [Al-Beruni’s India... 1910, Vol. I, 280].

³ *Бгагаван* – (1) пан; (2) Бог.

⁴ Згідно з “Практичним санскрито-англійським словником” Вamana Шіварама Апте, alajī – запалення ока або хвороба суглобів, але цей термін вживається також у значенні “particular abscess/pustule (piḍaka)”.

⁵ У главі 17, що має назву “Скільки [є хвороб] голови”.

⁶ Геофагію пов’язує з анемією також медичний підручник під назвою “De Medicina” за редакцією А. Корнелія Цельса (14–37 рр. н. е.) [Woywodt, Kiss 2002, 143–144]. Бажання ковтати ґрунт може виникати при нестачі в організмі заліза.

⁷ Йдеться про āma – продукти неповного перетравлення їжі.

⁸ К. М. Гангулі зауважує, що назвам цих паразитів неможливо поставити у відповідність якісь назви, прийняті на Заході, і можна лише надати етимологічне пояснення, наприклад: *кешяди* їдять волосся на голові, *ломади* – волосинки на тілі, *антради* поїдають нутрощі, *гридаяди* гризуть серце, *дарбга-пушти* мають форму квітів тонконога гребінчастого [Charaka-Samhita 1893, 217–218].

⁹ Назви хвороб наведені згідно з виданням [Charaka Samhita... 1949, 326–327].

¹⁰ Дієслово anveti може означати “імітує” або “іде слідом”.

¹¹ Слово roga (“хвороба”) походить від кореня guj (“уражати”). Як частина складного слова guj виступає у формі ruk.

¹² Параграфи 11, 14, 17 наведені згідно з виданням [The Charaka-Samhita... 1897, 129–131] (однак ми виправили кілька дрібних помилок), оскільки в решті доступних нам видань текст надрукований із порушенням санскритських правил сандгі – наприклад, са oṣṭha замість cauṣṭha, са akṣi замість cākṣi. Таке написання називається padarāṭha й припустиме в граматичному розборі, доданому до оригінального тексту, але не замість нього.

¹³ У переліку не вісімдесят найменувань, а вісімдесят одне.

¹⁴ В усіх виданнях, крім [The Charaka-Samhita... 1897, 131], у дужки взято aṅga-svedaś ca (“і спітніння частин тіла”) та māṃsa-dāhaś ca (“і пекуче відчуття в м’язах”), з урахуванням яких кількість перелічених захворювань становитиме 42. Також у цих виданнях виправлена описка kaksuā.

¹⁵ У виданні [The Charaka-Samhita... 1897, 132] надруковано pratisaṃ, у решті видань – prati(vi)saṃ. Автори різних англійських перекладів розуміють це слово як “розширення”, “затвердіння” або “накопичення” [чогось у судинах]. Згідно з поясненням К. М. Гангулі, dhamanī-pratisaṃ – це “важкість у судинах і нервах” [Charaka-Samhita 1893, 229].

REFERENCES

Agniveśa’s Caraka Samhita. Text with English Translation and Critical Exposition Based on Cakrapāṇi Datta’s Āyurveda Dīpikā, in seven volumes (2008), by Dr. Ram Karan Sharma and Vaidya Bhagwan Dash, Vol. 1, Chowkhamba Press, Varanasi. (Partly in Sanskrit).

Al-Beruni’s India: An Account of the Religion, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Customs, Laws, and Astrology of India about 1030 AD (1910), an English Language Edition with Notes and Indices by Dr. Edward C. Sachau in two volumes, Kegan Paul, Trench, Trubner and Co. Ltd, London.

Burba D. (2018), “Praktychna transkryptsiiia sanskrytskykh vlasnykh nazv ta terminiv v ukrainskii movi”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2018.01.104>

Caraka Samhita (Agniveśa Samhita as revised by Caraka and Drḍhabala), with Āyurveda Dīpikā, the Commentary of Cakrapāṇi Datta (1941), Vaidya Jādavaji Trivikramji Ācārya (ed.), Third edition, Satyabhāmābhāi Pāndurang, Bombay. (In Sanskrit).

Caraka-Samhitā. Agniveśa’s Treatise Refined and Annotated by Caraka and redacted by Drḍhabala. Text with English, Revised and Enlarged Edition (2014), Vol. I, Priyavrat Sharma (ed. and transl.), Chaukhambha orientalia, Varanasi. (Partly in Sanskrit).

Charaka-Samhita (1893), Transl. into English [by K. M. Ganguli], Publ. by Kaviraj Avinash Chandra Kaviratna, Parts VI–VII, Corinthian Press, Calcutta.

Charaka Samhita. Handbook on Ayurveda, in two vols (2003), Gabriel Van Loon (ed.), Vol. 1, Morrisville, Lulu Inc.

Charaka Samhita: In six volumes (1949), Edited by Sri Gulabkunverba Ayurvedic Society, with introduction, commentary and indices including English, Hindi and Gujarati translations, Vol. 2, Ayurveda Mudranalay, Jamanagar. (Partly in Sanskrit).

Priyadarajan Rāy and Hirendra Nath Gupta (1965), *Charaka Samhita (a Scientific Synopsis)*, National Institute of Sciences of India, New Delhi.

The Charaka-Samhita by Mahamuni Agnibesha, Revised by Maharshi Charaka (1897), Kabiraj Debendranath Sen and Kabiraj Upendranath Sen (compl. and ed.), Dhanvantari Meśin Yantra, Calcutta. (In Sanskrit).

The Charakasamhitā of Agniveśa Revised by Charaka and Dridhabala (1937), Sāhitya Āyurvedācharya Pandit Tārādatta Patna (ed.), Pt. I, Benares, Vidyavilas Press. (In Sanskrit).

Woywodt A. and Kiss A. (2002), “Geophagia: The History of Earth-Eating”, *Journal of the Royal Society of Medicine*, Vol. 95, Issue 3, pp. 143–146. DOI: <https://doi.org/10.1177/014107680209500313>

ЧАРАКА-САМГІТА. Розділ I, глави 19–20 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено переклад дев’ятнадцятої і двадцятої глав першого розділу фундаментального санскритського трактату з аюрведи (традиційної індійської медицини) “Чарака-самгіта”. (Попередні глави див. у трьох останніх номерах журналу “Східний світ”, номерах 2–4 2024 року та номерах за 2017 рік). Переклад має велике значення для ознайомлення українського читача з медичними концепціями та побутом Давньої Індії.

У дев’ятнадцятій главі автор “Чарака-самгіти” перелічує всі відомі йому захворювання. Перелік упорядкований за кількістю різновидів тієї чи іншої недуги. Потім розшифровується, про які саме хвороби йшлося. Уся будівля вчення аюрведи зведена на фундаменті концепції трьох дош – умоглядних субстанцій (фізіологічного повітря, фізіологічного вогню і слизу), подібних до гуморів, що згадуються в працях Гіппократа. У природному стані доші забезпечують нормальне функціонування організму, тоді як при розбалансуванні спричиняють хвороби. “Як птах не може втекти від своєї тіні, хоч би й літав весь день, так і всі захворювання не виходять за межі категорій *вата*, *пітта* й *капха*”. Але робиться виняток для тих хвороб, причина яких є очевидною: травмування тощо.

Двадцята глава починається з того, чим закінчувалася попередня глава: “Є чотири типи хвороб: екзогенні й спричинені дошами *вата*, *пітта*, *капха*”. До першої категорії, крім різноманітних видимих травм, зараховані чорна магія, прокляття та одержимість злими духами. Перераховані місця локалізації різних дош. Сказано, що є 80 розладів типу *вата*, 40 захворювань типу *пітта* та 20 захворювань типу *капха*. Названі ознаки патологічного впливу на організм кожної розбурханої доші й методи, якими її можна привести до нормального стану.

Ключові слова: античність; аюрведа; Індія; переклад; самгіта; санскрит; терапія; Чарака

Переклад надійшов до редакції 2.04.2026

Прийнято до друку після рецензування 7.05.2026

Опубліковано 5.06.2026